

“ДОХІД” У БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ

Дану статтю присвячено ретроспективному дослідженню сутності поняття “дохід”. Розглянуто погляди представників бухгалтерських шкіл світу на трактування доходів. Вивчено тлумачення доходів різними напрямками економічної думки

Постановка проблеми. Під час впровадження ринкових засад господарювання в Україні облік доходів набуває стратегічного значення, адже при співставленні з витратами можна достовірно оцінити результати діяльності підприємства з подальшим виявленням внутрішніх резервів їх поліпшення.

Задля одержання нових знань варто звернутися до важливих подій минулого, тому що рівень дослідження історії свідчить про ступінь розвитку науки. Наукові дослідження будь-яких процесів та явищ необхідно розпочинати із вивчення історії їх виникнення. Усвідомлення питань історичного розвитку доходів є необхідним для правильного розуміння сутності доходів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історичний аспект обліку доходів не знайшов широкого висвітлення в обліково-економічній та навчально-практичній літературі. Серед вчених, які вивчали дане питання, можна відмітити: Ф.Ф. Бутинця, О.В. Олійник, В.О. Іваненко [1], Я.В. Лебедзевич [2], В.В. Полянко [3]. Також ретроспективне дослідження доходів подане у працях представників політичної економії, зокрема: П.І. Юхименко, І.А. Леоненко [4], П.М. Столярова [5], П.В. Проскуріна [6], П.П. Мазурок [7].

Проблемам дослідження доходів приділяється незначна увага. Переважно

ведуться наукові розробки, присвячені термінології і методиці обліку, а питання щодо історичного аспекту вивчення змісту поняття доходів залишаються недостатньо висвітленими і потребують додаткового вивчення.

Мета дослідження. Розглянути дохід як історичну категорію, провести аналіз підходів до вивчення поняття, дослідити трактування доходу представниками бухгалтерських шкіл та політекономічних учень.

Викладення основного матеріалу. Еволюція знань про доходи має багатовікову історію. У різні історичні періоди, починаючи з давніх-давен і закінчуючи сьогоденням, вивченню сутності доходів приділяли важливе значення.

Перші згадки про доходи сягають Стародавніх Єгипту та Греції, де ще 2500 р. до н.е. склалися щоденні письмові звіти про доходи та витрати, а у XV ст. зародилося державне рахівництво – централізований облік доходів і витрат [1, с.453].

У Стародавній Греції існували спеціальні чиновники, до функцій яких відносився облік усіх державних доходів і витрат, облік храмового майна, проведення інвентаризації майна тощо. На кожен вид доходу відкривався окремий кухоль, якому надавався літерний індекс. Для здійснення певних витрат дозволялося брати кошти тільки із суворо визначеного кухля.

У часи Середньовіччя теж займались визначенням доходів підприємства. Тогочасні шукачі пригод були зацікавлені в оцінці вантажу лише в момент повернення кораблів на батьківщину, і тому проміжний розрахунок прибутку вони не робили, а закривали рахунки тільки після закінчення подорожі.

У XV ст. італієць Лука Пачолі передбачав, що понесені витрати за часом відповідають отриманим доходам. Дохід визнавався лише при отриманні підприємством коштів [1, с. 455-456].

Позицію наукових шкіл щодо тлумачення сутності доходів наведено у табл.1.

Таблиця 1. *Методологія обліку доходів у контексті історичного розвитку бухгалтерської думки*

№з/п	Назва школи	Позиція щодо тлумачення доходів
1.	Італійська школа	Італієць Д. Дзаппа (1879-1960 рр.), вивчаючи співвідношення доходів і витрат, зазначав, що з бухгалтерської точки зору доходи підприємства – очевидні, оскільки виникають із документів на реалізацію різних цінностей та послуг [1, с.457].
2.	Французька школа	Моментом визнання доходу вважали отримання грошових коштів за реалізовану продукцію.
3.	Німецька школа	Шмаленбах Е. (1873-1955 рр.) стверджував, що для визначення фінансового результату, а саме прибутку, необхідно зосередити увагу на русі грошових витрат і доходів, які в свою чергу повинні включати матеріальні витрати і доходи. Е. Шмаленбах зазначав, що пасив - це доходи, що не стали витратами [1, с. 459].
4.	Російська школа	У монастирських господарствах використовувалась спеціальна книга для грошових доходів, у кожній статті якої описувалися джерела надходження і дата.

Подальший розвиток ідей про доходи та багатство пов'язаний із такими напрямками економічної думки, як: меркантилізм, фізіократія та класична політична економія.

Представники меркантилізму (XIV-XVII ст.) джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю. Томас Мен вбачав багатство у його грошовому виразі – у золоті і сріблі. Він писав: “Зовнішня торгівля приносить нам користь трьох видів: по-перше, користь державі...; по-друге, прибуток самого купця; по-третє, доходи короля” [8, с.166].

Інший меркантиліст Д. Локк доводив, що багатство потрібно розглядати не просто як велику кількість золота і срібла, а у порівнянні з іншими країнами. Він писав, що багатство країни складається не тільки із запасів її золота і срібла, а ще і землі, споруд і всякого роду споживчих благ.

На відміну від меркантилістів, багатство, на думку основоположника класичної школи політичної економії В. Петті, утворюють не тільки дорогоцінні метали та камені, включаючи гроші, а й землі країни, будівлі, кораблі і товари. Для збільшення багатства

країни В. Петті пропонував замість покарання ув'язненим ввести грошові штрафи, а неплатоспроможних злодіїв віддавати у “рабство”, примушуючи працювати. Це означало, що багатство, всупереч думці меркантилістів, створюється насамперед працею і її результатами.

Школа фізіократів теж виступила з різкою критикою меркантилістів. Вона перенесла центр теоретичних досліджень зі сфери обігу, де багатство тільки розподіляється, у сферу виробництва, де воно створюється і вперше проаналізувала чистий продукт та розподіл доходів. Її фундатор Ф. Кене (1694-1774) вважав, що гроші є самі по собі безплідне багатство, яке нічого не виробляє [4; с.58].

Обмеженість економічного вчення фізіократів полягає у помилковості його центральної ідеї про сільське господарство як єдину сферу створення багатства.

Критикою меркантилістів та фізіократів заявили про себе представники класичної політичної економії – Д. Рікардо та А. Сміт. Вони вважали, що джерело багатства слід шукати ані в зовнішній торгівлі, ані у сільськогосподарському виробництві.

Багатство, на їх думку, – продукт сукупної діяльності всіх сфер виробництва, представників різних видів праці і професій. Д. Рікардо головними умовами примноження багатства країни вважав “економічні свободи”: вільну конкуренцію, вільне підприємництво, вільну торгівлю тощо.

А. Сміт вважав, що економіка будь-якої країни, розвиваючись, множить багатства народу не тому, що ці багатства є грошима, а тому що їх слід вбачати в матеріальних (фізичних) ресурсах, які дає “щорічна праця кожного народу”.

Однак, на питання про те, у якій сфері економіки багатство збільшується швидше, міркування А. Сміта виявилися небезспірними. З одного боку, у своїй теорії про продуктивну працю він переконує, що не торгівля, а сфера виробництва є основним джерелом багатства, а з іншого – для збільшення багатства країни кращим є розвиток сільського господарства, а не промисловості.

Він виділяв чотири види доходів: “... дохід, одержуваний з капіталу особою, яка особисто вкладає його в діло, зветься прибутком; дохід, одержуваний від праці, зветься заробітною платою; дохід, одержуваний з нього особою, яка не вкладає його в діло, або позичає іншому, зветься процентом; дохід, що цілком одержується з землі, називається рентою і дістається землевласникові” [9, с.159].

А. Сміт та Д. Рікардо не поділяли думку меркантилістів про те, що джерелом багатства виступає зовнішня торгівля та не погоджувались із фізіократами, що багатство походить із сільського господарства.

За їх переконаннями, сфера виробництва, а саме: трудова діяльність у її різноманітних формах є джерелом багатства.

Визначення джерел багатства першими політекономічними теоріями, а саме: меркантилістами, фізіократами та класичною політичною економією наведено у табл. 2.

Таблиця 2. Визначення джерел багатства першими політекономічними теоріями

№з/п	Політекономічна теорія	Трактування джерел багатства
1.	Меркантилісти	Джерело багатства – зовнішня торгівля. Ідеї меркантилістів зводяться до масового нагромадження дорогоцінних металів у країні та державній скарбниці.
2.	Фізіократи	Єдина сфера виробництва, де створюється національне багатство, – сільське господарство.
3.	Класична політична економія	Багатство – продукт сукупної діяльності всіх сфер виробництва, представників різних видів праці і професій.

Своєрідною інтерпретацією поглядів А.Сміта є вчення про багатство та його розподіл французького економіста Ж. Б. Сея (1767-1832). У створенні багатства нації Сей вирішальне значення надавав промисловості, машинному виробництву і технічному прогресу. Відповідно до його теорії трьох факторів виробництва самостійними джерелами доходів є праця, капітал і земля, що беруть участь у процесі виробництва. Кожен із трьох факторів створює свою частку цінності продукту (багатства), який розподіляється у формі доходів: наймані робітники одержують заробітну плату, земельні власники – ренту, капіталісти – відсоток, підприємці – підприємницький дохід.

Отже, дохід на капітал – прибуток – Сей розділив між капіталістами і підприємцями на відсоток і підприємницький дохід. При цьому в центрі механізму розподілу доходів знаходиться підприємець, доходи якого проголошуються винагородою за його виробничі здібності, талант, діяльність, дух порядку і керівництво [4, с. 90].

Запозичивши у А. Сміта ідею про роль класової структури суспільства у виникненні і розподілі різних видів доходів, Сей підтвердив, що кожен із факторів має самостійне значення у створенні доходів робітників, капіталістів і землевласників.

Подальші спроби теоретичного осмислення сутності доходів та джерел їх виникнення спостерігаються в економічному вченні марксизму. К. Маркс (1818-1883 рр.) висунув теорію доходів, яка ґрунтується на теорії додаткової вартості. Її сутність полягає у тому, що всі доходи промислових, торгових і грошових капіталістів, а також землевласників, тобто прибуток, відсоток і земельна рента, розглядаються як результат розподілу ними додаткової вартості, що створена найманими робітниками у сфері матеріального виробництва. Відповідно до теорії К.Маркса джерелом доходу є праця. У створенні нової вартості бере участь тільки один фактор – робітник, власник робочої сили. Інші види доходів – підприємницький дохід, торговий прибуток, позичковий відсоток, рента – перетворені форми додаткової вартості, результат неоплаченої праці робітників [7, с. 176].

“Підприємницький дохід, – на думку К.Маркса, – здається капіталісту виключно плодом тих функцій, які він виконує з капіталом, плодом руху і процесуванням капіталу, такого процесування, яке здається активному капіталістові тепер його власною діяльністю” [10; с.382].

В останній третині XIX – поч. XX ст. представники маржиналізму висунули нові ідеї до з’ясування економічної сутності доходу.

У теорії доходів засновника “кембріджської” школи маржиналізму А. Маршалла (1842-1924) робітник розглядається як раціональний суб’єкт, який оцінює свою участь у виробництві крізь призму дохідності і втрат. Підприємницький дохід, за Маршаллом, розпадається на дві частини – перша розглядається як компенсація витрат підприємницької діяльності, а друга має вигляд плати за ризик, пов’язаний із виробництвом для невідомого ринку. У разі зростання попиту у підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід, який А. Маршалл назвав квазірентою (рентоподібний дохід). Також Маршалл розраховував чистий дохід як різницю між валовим доходом та витратами, пов’язаними

із виробництвом. Він стверджував, що номінальний дохід людини завжди зростає, якщо вона займається виконанням роботи, за яку отримує грошову винагороду. До суспільного доходу А.Маршалл відносив усі вигоди, які отримує людство завдяки природним ресурсам [11, с.133-135].

Засновник “американської школи маржиналізму” Дж.-Б. Кларк (1847-1938 рр.) вважав, що увесь дохід суспільства розкладається на різні види доходу: заробітну плату, процент і прибуток, що отримуються відповідно “за виконання роботи”, “за надання капіталу” і “за координування заробітної плати і процента”. Дохід підприємця, за Кларком, дорівнює різниці між величиною створеного продукту і тією частиною, яка становить фонд заробітної плати. Якщо заробітна плата визначається граничною продуктивністю праці, то дохід підприємця – граничною продуктивністю капіталу. Дж.-Б. Кларк вважав, що процент – це дохід, який систематично створюється завдяки наявності капіталу. Прибуток – результат підприємницької функції власника капіталу, який з’являється тоді, коли підприємець виступає як новатор, впроваджує нові вдосконалення та комбінації виробництва [7, с. 241].

Особливість розподільної концепції Кларка полягає в тому, що вона спирається не на принцип “витрат”, а на принцип результативності виробничих факторів, їхнього внеску у створення продукту.

Підсумовуючи напрацювання маржиналістів, можна відмітити, що незважаючи на своє новаторство у обґрунтуваннях доходу та його розподілу, вони у своїх дослідженнях часто звертались до досягнень класичної науки.

Економіст світового значення, послідовник ідей маржиналізму в Україні, М.І.Туган-Барановський (1865-1919 рр.) є автором соціальної теорії розподілу доходів, за якою на заробітну плату чинять вплив два фактори: зростання продуктивності суспільної праці та соціальна сила робітничого класу. Під впливом першого фактору відбувається зростання

національного доходу та частки заробітної плати у ньому робітничого класу; другий фактор визначає конкретний рівень, на якому встановлюється середня заробітна плата. Такими ж факторами, відповідно до теорії М.Туган-Барановського, визначається величина прибутку, який, на думку вченого, є доходом, що заснований на експлуатації робітника капіталістом. Прибуток і заробітна плата у його теорії протиставлялись як види трудового та нетрудового доходів, що протилежні за своєю внутрішньою природою. Нетрудовим доходом вважалась і рента [4, с. 189-190].

М.І. Туган-Барановський зазначав, що “экономическая наука различает в капиталистическом обществе три основных категории общественного дохода: земельную ренту, прибыль и заработную плату” [12, с. 77].

Дослідженням доходів займалися і інші українські вчені XIX-XX ст. Так, відомий представник класичної школи в Україні І. Вернадський (1821-1884 рр.) єдиним джерелом багатства і доходів визнавав продуктивну працю. А. Антонович (1848-1917 рр.) створив концепцію розподілу доходів, за якою кожен із економічних суб'єктів одержує ту частку доходу, яку він створив. У концепції розподілу М. Бунге (1823-1895 рр.) частка доходів визначається виключно участю факторів, власниками яких є робітники, підприємці, землевласники, у виробництві, у їх суперництві [7, с. 405].

Дещо новаторським з точки зору дослідження доходів вважається вчення Дж.М. Кейнса (1883-1946 рр.). Доходи, на думку Д. Кейнса, складаються із споживання та заощадження. Споживання збільшується зі зростанням доходів, але лише до певної межі. Далі частина доходів перетворюється у заощадження, що зростають швидшими темпами, аніж споживання. У праці “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей” він визначає дохід підприємця як “превышение ценности готовой продукции, проданной в течении известного периода, над первичными издержками производства” [5, с. 175].

У вченнях монетаристів теж розглядається поняття доходу. На думку сучасних монетаристів, зміна номінального доходу досягається шляхом зміни маси грошей: при значному збільшенні маси грошей відбувається швидке зростання номінального доходу. Вчення популярного монетариста ХХст. М. Фрідмена, містить концепцію перманентного доходу, за якою змінний дохід складається із тимчасового і перманентного компонентів. Перманентний дохід М. Фрідмен визначає як такий, який споживач очікує отримувати протягом досить тривалого часу. Його значення залежить від горизонту споживання індивіда, величини нагромадженого капіталу, місця проживання споживача, його віку, професії, освіти, раси і національності. Тимчасовий дохід відображає вплив усіх інших факторів, які людина відносить до випадкових, хоч вони можуть бути передбачуваними. М. Фрідмен вважає, що перманентний дохід чинить вплив на довгострокове споживання, а тимчасовий дохід витрачається на заощадження [4, с. 302-303].

Під доходом М. Фрідмен розуміє деякий сукупний потік чого-небудь, що відноситься до людського буття, доки не визначена величина затрат, необхідних для підтримки за незмінного рівня продуктивної здатності людей [6, с. 181].

На сучасному етапі розвитку існують певні теорії доходу, які в деякій мірі інтегрують погляди економістів, вчення котрих досліджувались вище.

В.В. Полянко [3, с. 16] серед найбільш визнаних сучасних теорій доходу відзначає наступні.

1) *Факторна теорія доходів* – розглядає дохід підприємства як результат корисного використання певних видів економічних ресурсів або факторів виробництва. Факторну теорію доходу підтримують більшість сучасних економістів, вважаючи її базовою у процесі розгляду сутності цієї категорії. Інші теорії доходу підприємства лише доповнюють її основний зміст.

2) *Компенсаторна теорія доходу (або теорія підприємницького доходу)* – розглядає дохід як плату (компенсацію) підприємцю за здійснення підприємницької діяльності. Ця плата (або дохід підприємця) складається щонайменше з двох частин. Одна частина підприємницького доходу становить плату за звичайну працю підприємця, пов'язану з організацією та веденням господарської діяльності (вона дорівнює платі, яку б він мав змогу отримувати, продаючи свою працю іншим власникам). Друга частина підприємницького доходу становить плату за те, що підприємець бере на себе ризик, який перевищує середньоринковий. Ця плата виникає як компенсація підприємцю за прийняття успішних управлінських рішень в умовах невизначеності ринкової ситуації.

3) *Інноваційна теорія доходу* – розглядає певний вид додаткового доходу підприємства (понад нормальний його рівень), що формується від впровадження більш ефективних технологічних, організаційних та інших інновацій, які суттєво підвищують продуктивність праці. Інноваційна теорія доходу розглядалася певною мірою ще представниками марксистської школи як засіб подолання негативного впливу деяких економічних факторів та умову протидії закону зниження доходності капіталу. Але найбільш широко її положення були розвинені у працях австро-американського економіста Й. Шумпетера.

4) *Теорія монопольного доходу* – пояснює ті випадки, коли більш високий (додатковий) дохід є наслідком недостатньої конкуренції і навіть монопольного становища підприємства на певних сегментах ринку. Ця теорія дозволяє поєднати ринковий підхід до формування доходу підприємства з виробничим підходом, що базується на факторіальних витратах. Згідно з цією теорією на реальному ринку завжди спостерігається певний ступінь порушення конкуренції і прояв його монополізації через неоптимальну поведінку окремих його

учасників або з інших об'єктивних причин. Підприємства, які досягли високого рівня монополізації на певних сегментах ринку, через відповідну цінову політику мають змогу забезпечувати отримання додаткового доходу у процесі реалізації своєї продукції.

Доцільно підтримати думку В.В. Полянко, котра вважає, що “зазначені теорії доходу не тільки не заперечують одна одну, а навіть частково співпадають” [3].

Визначення сутності доходу, методи його оцінки та критерії визнання все ще залишаються темою багаточисленних дискусій серед провідних науковців України та світу.

Представники сучасної економічної теорії в Україні сутність категорії “дохід” досліджують вкрай рідко, як правило, вони у своїх працях звертаються до поняття “підприємницький дохід” та “валовий дохід”.

Слід зазначити, що використання терміну “валовий дохід” з точки зору економічної теорії не є виправданим, оскільки такий же термін застосовується у податкових цілях.

Правове визначення валового доходу регламентовано ст. 4 Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств”, і воно абсолютно відрізняється від трактування з позиції економічної теорії, де замість даного поняття можна вживати інше, на зразок сукупного чи загального доходу.

Економічно не вірним є ототожнення понять “дохід” та “виручка”, що досить часто спостерігається у працях вчених.

У П(С)БО 15 “Дохід” (п. 7, 8, 13, 14, 15) та П(С)БО 3 “Звіт про фінансові результати” дохід теж ототожнено з “виручкою”.

Застосування як синоніму до “доходу” терміну “виручка” є не зовсім виправданим, оскільки виручка не завжди являє собою дохід. Це пояснюється тим, що дохід напрацьовується протягом всього операційного циклу, а виручка виникає в момент перетворення доходу з немонетарного активу в монетарний.

Виручка є вартісною оцінкою доходу, однак не у всіх випадках. За умови

відвантаження продукції, що не є оплаченою, вартісна оцінка доходу більша за розмір виручки. У зворотньому випадку – навпаки, виручка перевищує дохід. Виручка дорівнює доходу лише тоді, коли відвантаження продукції й одержання виручки від покупця відбуваються одночасно.

У працях українських економістів спостерігаються різноманітні підходи до визначення сутності доходу.

В.В. Сопко та В.П. Завгородній під доходами розуміють валовий прилив (надходження) економічної вигоди протягом звітного періоду, який виникає в процесі діяльності підприємства. Мається на увазі звичайна операційна діяльність. Ці припливи мають сприяти збільшенню власного капіталу, але не повинні бути внесками власників (акціонерів) [13, с. 283].

Дане визначення не суперечить п. 3 П(С)БО 4 “Звіт про фінансові результати”, відповідно до якого “доходи – це збільшення економічних вигід у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які призводять до зростання власного капіталу (крім зростання капіталу за рахунок внесків власників) за звітний період” та п. 7 М(С)БО 18 “Дохід”, за яким “дохід – валове надходження економічних вигід протягом певного періоду, що виникає в ході звичайної діяльності підприємства, коли власний капітал зростає в результаті цього надходження, а не в результаті внесків учасників капіталу”.

Дещо подібними є міркування Ф.Ф. Бутинця. Він теж розглядає дохід як надходження економічних вигід, однак, уточнює джерела їх виникнення: “...які виникають у результаті діяльності підприємства у вигляді виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), гонорарів, відсотків, дивідендів тощо [14, с. 509].

Досить вдалим, однак дещо громіздким, є визначення запропоноване В.В. Полянко, яка визначає дохід як надходження, одержані в результаті господарської діяльності

підприємства за певний період часу у вигляді конкретних економічних вигід, отриманих внаслідок використання в господарському процесі залучених для цього економічних ресурсів в умовах прийняттого рівня підприємницького ризику, досягнутого рівня конкурентних переваг внаслідок інноваційної активності та відповідного конкурентного (монопольного) становища на певному сегменті ринку [3].

На наш погляд, дохід доцільно трактувати як надходження економічних вигід у вигляді грошових коштів або матеріальних цінностей за одиницю часу, що одержані внаслідок реалізації продукції чи продажу товарів, виконання робіт або надання послуг.

Підсумовуючи зауважене вище, можна сформулювати висновок про те, що аналіз історії розвитку доходів дозволяє краще зрозуміти їх сутність. Зміст поняття “дохід” так само, як і джерела виникнення доходу та розподіл доходу, видатними діями різних епох трактувалися неоднозначно.

По-різному тлумачили доходи представники італійської, французької, німецької та російської бухгалтерських шкіл.

Ідеї меркантилістів зводились до масового нагромадження дорогоцінних металів у країні та державній скарбниці; фізіократи вважали сільське господарство єдиною сферою виробництва, де створюється національне багатство; представники класичної політекономії під багатством розуміли продукт сукупної діяльності всіх сфер виробництва, представників різних видів праці і професій.

Нині існують теорії доходу, які в деякій мірі інтегрують погляди економістів минулих століть, які не тільки не заперечують одна одну, а навіть частково співпадають.

У подальших дослідженнях буде розглядатись класифікація доходів та методика відображення доходів в обліку, для чого важливими є розуміння історичного розвитку даної категорії.

Список використаної літератури:

1. Бухгалтерський облік: історичний аспект. Результати дисертаційних досліджень Житомирської наукової бухгалтерської школи: Монографія. Житомир : ЖДТУ, 2006. – 620 с.
2. *Лебедзевич Я.В.* Основні тенденції визначення фінансового результату: історичний аспект // Вісник ЖІТІ. – 1999. – № 9. – С. 64-72.
3. *Полянко В.В.* Стратегія управління доходами торговельних підприємств: Дис... канд. екон. наук: 08.07.05 / Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К., 2001. – 220 арк.
4. *Юхименко П.І.* Історія економічних учень : [навч. посіб. – 3-тє вид., випр.] / П.І. Юхименко, П.М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 514 с.
5. *Мальтус Т., Кейнс Д., Ларин Ю.* Антологія економічної класики / [Предисловіє, составление И.А. Столярова]. – М.: “ЭКОНОВ”, “Ключ”, 1993. – 486 с.
6. *Проскурін П.В.* Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: [Навч. посіб.]. / П.В. Проскурін. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.
7. *Мазурок П.П.* Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: [Навч. посібник. – 2 вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 477 с.
8. *Мен Т.* Богатство Англії во внешней торговле / Томас Мен. – М. : Соцэкгиз, 1935.
9. *Сміт Адам.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / [Є. Литвин (наук.ред.), О. Васильєва (пер.з англ.)]. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.
10. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения: [2-е изд.], т. 25, ч. I. – Держ. вид. політ. літ. УРСР. – Київ, 1965.
11. *Маршалл А.* Принципы экономической науки / Маршалл Альфред: [т.1. Пер. с англ.]. – М.: Издат. Группа “Прогресс”, 1993. – 415 с.
12. *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации / [Предисл., коммент.: Л.А. Булочникова, Г.Н. Сорвина, Т.П. Субботина]. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
13. *Сопко В.В.* Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу: Підручник / В.В. Сопко, В.П. Завгородній. – К. : КНЕУ, 2004. – 411 с.
14. Бухгалтерський фінансовий облік: Підручник / За ред. проф. *Ф.Ф. Бутинця*. – Житомир: ПП “Рута”, 2003. – 726 с.

ПАВЕЛКО Ольга Віталіївна – асистент кафедри обліку і аудиту Національного університету водного господарства та природокористування, м. Рівне, аспірант кафедри обліку підприємницької діяльності КНЕУ ім. В.Гетьмана